

QARAQALPAQ JUWAP AYTISLARINIŇ KÓRKEMLIK ÓZGESHELİKLERI

Kenjebaeva Ayjamal Alisher qızı

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq Mámleketlik Universiteti,

Qaraqalpaq filologiyası hám jurnalistika fakulteti,

Baspa isi qánigeligi 4-kurs studenti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13894038>

Anotatsiya. Bul maqalada Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleriniń ishinde juwap aytısınıń payda bolıw hám qalıplesiw basqışların hám onıń kórkem-estetikalıq ózgesheligi haqqında sóz etilgen.

Gilt sózler: folklor, xalıq mádeniyatı, kórkem óner, salt-dástúrler.

ARTISTIC DIFFERENTIATION OF KARAKALPAK RESPONSES

Abstract. This article talks about Karakalpak art. The stages of formation and improvement of Javanese art, its artistic and aesthetic differentiation are noted using examples of creativity.

Keywords: folklore, folk culture, art, tradition.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ КАРАКАЛПАКСКИХ
ОТКЛИКОВ

Аннотация. В данной статье говорится о Каракалпакском искусстве. На примерах творчества отмечены этапы становления и совершенствования яванского искусства, его художественно-эстетическая дифференциация.

Ключевые слова: фольклор, народная культура, искусство, традиция.

Qaraqalpaq xalıq juwap aytıları Qaraqalpaq folklorınıń eń áyyemgi hám janlı, jawınger lirikalıq janlarınıń biri bolıp tabıladı. Xalıq qosıqları ideya-tematikalıq, kórkem-poetikalıq belgileri boyınsha xalqımızdın ruwxıy turmısında úlken orın tuttı. Xalıq mádeniyatı, ruwxıy dúnyası, xalıqlıq pedagogika hám jámiyetlik sananıń qalıplesiwine xalıq qosıqlarınıń biybaha áhmiyetke iye ekenligi belgili. Ádette, xalıq qosıqları yaǵnıy folklordın lirikalıq janrları sinkretikalıq belgilerge iye. Bunda lirika (qosıq) menen muzıkanıń (saz) belgileri birigip kórkem poetikalıq dóretpesige aylangan. Sonın menen birge, xalıq qosıqlarınıń dóreliw processinde improvizaciyalıq usıllar júdá áhmiyetke iye bolǵan. Juwap aytılarınıń dóreliw processindegi improviziciya qubılısı qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde úyreniliwi biraz keshigip kiyatırǵan

másele edi. Biraq, usı búgingi dáwirge shekem folklorlıq lirikalıq janrlar yaǵnıy xalıq qosıqları janrlıq, ideya-tematikalıq hám kórkem poetikalıq baǵdarlarda ilimiy izertlew jumısları islendi¹.

Aytıslar xalqımızdın mádeniy turmısında úlken orın tutqanlıǵı belgili. Sonın ushın da, xalıq qosıqların dóretiwshileri hám atqarıwshıları xalıq penen birge jasap, jámiyettiń sociallıq turmısın baqlap, xalıqtıń kewil-kúyin, ruwxın, keypiyatın, muńın jırlap kiyatırǵan sarqılmas milliy ruwxıy buláǵı bolıp tabıladı.

Kórkem óner túrleriniń basqa salaları sıyaqlı xalıq qosıqların dóretiwshileri hám atqarıwshılarınıń dóretiwshiligi hám repertuarınıń tematikası, ideyası, kórkem obraz hám poetikası dáwirdiń ózgeriwi, jámiyettiń jańalanıwı zańlıqlarına boysınadı. Sol sebepli, xalıq qosıqların dóretiwshileri menen atqarıwshıları shayırılıq talantqa iye improvizator baqsılar, háwesker talantlılar waqıt penen birge awısıp, jámiyettiń turmıslıq talaplarına say xalıq qosıqların dóreledi.

Aytıs tiykarınan XIX ásir menen XX ásirdegi ádebiyatta usılayınsha keń qulash jayıp rawajlansa da, tek usı dáwirlerdiń jemisi bolıp dúnyaǵa kelmedi. Aytıs usınday janrlıq sıpatlardı iyelegenge deyin de rawajlanıwdıń ózine tán kóp túrli jolların bastan keshirdi, yaǵnıy ol qaraqalpaq ádebiyatında dúnya júzlik ádebiy processtiń bir salası sıpatında payda boldı. Sebebi, D.Lixachëvtıń «Nacionalnie literaturı nikogda ne razvivalis v odinochku, i v izolyacii ot drugix literaturı»³ dep jazǵanıday, qaraqalpaq ádebiyatı da óz rawajlanıwında dúnya júziniń kóp ǵana xalıqlarının ádebiyatı menen tıǵız baylanısta bolıp keldi. Al, jer júzlik ádebiyatta bolsa aytıslar júdá erte dáwirlerden baslap-aq orın alıp kelgen. Mısalı, biziń eramızǵa deyingi V ásirde-aq grek ádebiyatında Esxil, Sofokl usaǵan shayırlar bir-biri menen shayırılıq aytıslarǵa túsip otırǵan.¹

Bunday shayırılıq aytıslar Batis Evropanıń Orta ásirindegi keltlerdiń fillerinde de, sol túslik Franciyanıń truverlerine de, Oraylıq Evropadaǵı meystenzingerlerde de, Skandinaviya ellerinde skaldilerde de, ertedege Iran, Indiya ellerindegi mushoyralarda da, Araviyadaǵı muǵallaqatshılarda da bolǵan.²

Aytıs Orta Aziyadaǵı túrkiy tilles xalıqlar arasında da erte gezlerden baslap rawajlana baslaǵan. Bunıń ayqın mısalı iretinde Maxmud Qashǵaridiń «Devonu luǵotit túrk» miynetinen orın alǵan XI ásirlerdegi túrkiy xalıqlardıń áqdebiy miyrası «Qıs penen jazdıń aytısın» keltiriwge boladı. Qashǵari bull miynetinde «tartishuv» sóziniń mánisin aytıs (spor, sostyazanie) mánilerinde túsindirip beredi.³ Sózlikte keltirilgen aytıs teksti de bul mánige bir qansha jaqınlasadı.

¹ Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. Т.ІІ. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1977; Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1988;

³ Лихачёв Д. Будущее литературы как предмет изучения. – Журн. «Новый мир», 1969, № 9, с. 176.

¹ Античная литература (Под редакцией проф. А.А.Тахо-Годи третье издание, переработанное). М.: «Просвещение», 1980, с. 133.

² Ауезов м. Айтыс өлендери. «Айтыс» кітабында, 2-т. Алматы: «Жазыўшы», 1965, 12-б.

³ Қашғари М. «Девону луготит түрк», 3-т. Ташкент: «Фан», 1970, с.193.

Aytısta qıs penen jazdıń dialog formasındaǵı alma-gezek sóylesiwi arqalı ertedeǵı kóshpelilerdiń turmısı, olardı qorshap turǵan sırtqı ortalıq, ǵábiyat qubılısları haqqında sóz baradı.

Biraq bul qıs penen jazdıń ápiwayı túrdeǵı sóylesiwi bolıp qoymastan, shayırlar aytısındaǵıday aytısıwshı táreplerdiń óz artıqmashlıqların dálillew ushınǵı bolǵan jantalas keskin tartısı bolıp tabıladı. Bunda da shayırlar aytısındaǵıday hár bir aytısıwshı tárep óz artıqmashlıǵın kórsete otırıp, qarsılasınıń minin tabıwǵa umtıladı. Mısalı, qıs óziniń jazdan artıqmash qásiyetlerim dep, qısta adamlardıń mıqlı bolatuǵınlıǵın, awırıwdın azayatuǵınlıǵın, qar jawıp kelesi jılǵa zúraátke tiykar salınatuǵının esaplasa, jaz óziniń jaǵımlı samalın, jaydarılıǵın, barlıq ján-jániwarlarǵa jaǵımlılıǵın, sharwaǵa qolaylıǵın buǵan qarsı qoyadı. Qıstıń kórsetiwinshe jazdıń mini-shıbın-shirkeyler menen jılanlardı kóbeyip jiberetuǵın bolsa, jazdıń kórsetiwinshe qıstıń mini-qalshıladaǵan qara suwıq boranı menen jer jáhándi pataslap, balshıq batpaqqa toltıratuǵını.

Biraq aytısta jazdıń qásiyetleri ústemlik etip, qıstıń qáhárli tábiyatı ústinen jeńiske erisip

Jerin usı jeńilgen,

Kızıwımnan shegingen,

Ízgar shashpay tirishilikke

Jıllılıq ber demin menen.

Shıǵarmada aytıstıń tiykarǵı shártleriniń biri usı jeńiw, jeńiliw ólsheminiń saqlanıp otırıwına tiykarlanǵan bolsa kerek, belgili qazaq shayı F.Ońǵarsınova bul aytıstı awdarǵanda «Qıs penen jazdıń aytısı» degen atama menen awdarǵan. Shıǵarmanıń haqıyqıy aytılıq xarakteri haqqındaǵı pikirlerdi alımlardan X.G.Koroglı menen M.A. Abdivaxidovtıń miynetlerinen¹ de kóriwimizge boladı.

Bul keltirilgen mısallar, birinshiden, shayırlar aytısınıń erte dáwirlerden baslap-aq dúnya júziniń kópshilik xalıqlarına ortaǵı dástúr bolǵanlıǵın da dálilleydi. Bul baylanıslardı, yaǵnıy joqarıdaǵı atı atalǵan ellerdeǵı aytıs úlgileriniń qazaq, qırǵız, qaraqalpaq xalıqlarındaǵı shayırlar aytısına jaqın keletuǵın qazaqtıń kórnekli ilimpazı M.Awezov óziniń aytıs óleńleri haqqında jazǵan kólemli miynetinde² isenimli faktler menen dálillep kórsetse, aytıslar haqqındaǵı kólemli monografiyalıq miynetin avtorı M.Jarmuxamedov bul pikirlerdi Qazaqtaǵı shayırlar aytısınıń arablardaǵı muǵallaqatqa barınsha usas keletuǵınlıǵı mısalı menen jáne de tolıqtıra túsedı.³

M.Jarmuxamedovtıń bull pikirleriniń durısıǵın kórnekli arabistler bolǵan X.A.Gibb penen I.Yu.Krachkovskiylardıń miynetlerinen de kóriwimizge boladı.

¹ Қараңыз: Короглы Х.Г. Узбекская литература. М.: «Высшая школа», 1976, с.83-85; Абдивахидов М. Формирование и развитие жанра муназаре в истории узбекской литературы. Ташкент, 1978, с.4-6.

² Айтыс, 2-т. Алматы: Жазыўшы, 1965, 12-б.

³ Қараңыз: Гибб Х.А. Арабская литература. М.: 1960, с.19; Крачковский И.Ю. Избранные сочинения, 2-т. М.-Л., 1956, с. 247.

«...Bul (házir juwaplılıq, qosıq penen juwap qaytarıw, aytısıw A.K.) mongol-túrki urpaqlarına da táń qásiyet, -dep jazǵan edi bul haqqında qazaqtıń tungısh ilimpazı Ch.Valixanov - ...dala kóshpelileri shayırılıq penen sezimtalıqqa oǵada beyim keledi».⁴

Erte dáwirlerdegi aytıs qosıqları (juwap aytıları) xalqımızdın turmıs tirishiligi, salt-dástúrleri menen sıbaylas bolıp, xalıqtıń jıynalǵan jerinde yaǵnıy toy merelerinde, bayram seyillerinde jas jigít-qızlardın geshtek-otırıspalarında atqarılatuǵın hám onı atqarıwshılar shayır tábiyatlı improvizator baqsı-jırawlar, háwesker házir juwabıy dilwar, sheshen jigít-qızlar bolǵan.

Bul aytıs qosıqları (juwap aytıları) aytıs óneriniń eń dáslepki úlğileri bolıp, jıynalǵan xalıqtıń kewil-keypiyatın kóteriń, ruwxıy dúnyasın bayıtıw, estetikalıq talǵamın oyatıw, morallıq, etikalıq, logikalıq oy-pikir sezimlerin qalıplestiriń hám tamasha, oyın-zawıq maqsetinde bolǵan.

Mine, usı juwap aytıları professional aytıs óneri: shayırlar aytısınıń qalıplesiwinde tiykarǵı orındı tutqan. Jáne de, qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında shayırsılıq kásiptiń jırawshılıq ónerden (poeziyadan) jekelenip, ajırılıp, professional shayırlıq ónerdiń (sóz óneri) tuwılıwı menen de shayırlar aytısı ádebiyat maydanına kelgen. Sol sebepten, ádebiyatshı alım K.Allambergenov: - «shayırlar aytısı – qaraqalpaq ádebiyatında shayırsılıqtıń kelip shıǵıwı menen tikkeley baylanısı bar poeziyamızdın jetekshi janrlarınıń biri»² - dep kórsetip ótkeni de biykarǵa emes.

Juwap aytıları – xalqımızdın kórkem awızeki dóretpeleriniń ishinde eń qızıqlı janr bolıp, tiykarınan improvizaciyalıq ónerdiń yamasa usıldın tuwındısı bolıp tabıladı. Toy-merelerde ulıwma qız-jigitlerdiń tanısıw ushın arnayı shólkemlestirilgen geshtek-otırıspalarda saz-sáwbet penen birge juwap aytıları házil- degishpelerinde dástúрге aylanǵan. Atqarıwshıları tiykarınan jigítler menen qızlar, jigít aǵası, qız jeńgeleri bolǵan. Aytıstıń mazmunı jaslardın kúndelikli turmısı sóz etilip házillesiwge, basqılasıwǵa beyim boladı. Ásirese, sóz qádiri, sóylew mádeniyatı, talantı, aqıl-parasatı, sózge sheshenligi ayırıqsha bahalanǵan. Juwap aytılarında qız benen qızdın yamasa jigít penen jigittiń jeke jınıslıq aytıs dástúri ulıwma ushıraspaydı. Kóbinese, jınıslıq halda qızlar bir tárep, jigítler bir tárep bolıp aytısıw qubılısı bayqaladı.

Juwap aytılarında qız astarlı poetikalıq sóz benen tiyip, ilip sóylese, oǵan jigítlerden biri ılayıqlı poetikalıq sóz benen juwap qaytarıw kerek. Juwap aytılarınıń dástúrinde juwaptan jeńiliw uyat sanalǵan³. Geshtek-otırıspadaǵı házil-degishpelerge qatnasıwshı jigít-qızlar ruqsatsız kirgen ayıp, juwapsız shıqqan ayıp sanalǵan⁴. Juwap aytılarındaǵı «Degishpeli jigít degishpege keledi, degishpesiz jigít góje ishpege keledi» - degen qatarlar da tastıyıqlap tur. Mısalı:

⁴ Валиханов Ч. Сочинения. СПб, 1904, с. 192-193.

² Алламбергенов К. Қарақалпақ әдебиятында айттыс. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1989. – Б.17.

³ Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. Т.ІІ. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. – Б.131.

⁴ Мақсетов Қ., Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1979. – Б.136.

Jigit:

Kóke keldi degenge, kókeń keldi,
Qorazlardıń ishinde dákeń keldi,
Qızıq-qızıq qosıqtan ayt, shayır qız,
Tárep bolıp aytıspaqa aǵań keldi.

Qız:

Búlbillerdiń qonǵanı gúl boladı,
Álemdegi bar sózdi til biledi,
Tárep bolıp kelipsiz, aytshı, aǵa-ay,
Shayırılıǵındı bul jerde kim biledi?

Jigit:

-Qosıq aytsam barlıǵın kúldiremen,
Jıyrik taydı qonaqqa mindiremen,
Qızıq-qızıq juwaptan ayt, shayır qız,
Shayırılıǵımdı men sonda bildiremen.

Qız:

-Taqıyadaǵı naǵıshtı tartıppediń?
Qara nargá júǵındı artıppediń?
Tárep bolıp aytısqa kelegápsız,
Bir-eki awız toylarda aytıppediń?⁵

Bul mısálǵa alıńǵan juwap aytısında qız benen jigittiń jeke juwap aytısı kózge taslanadı.

Jigit qızdı sózden jeńiw ushın ózin kótermelep, «qorazlardıń ishindegi dákeń keldi» - dese, qız sıpayı, mádeniyatlı sózler menen onıń pátin qaytaradı. Bunday aytıslarda jeńiw ushın yamasa dilwarlıq penen tereń mánili, aqıllılıq penen juwap qaytarıw hár bir aytısker jigittiń de qızdıń da improvizaciyalıq talantına baylanıslı. Sóz óneriniń biyik shıńı shınlıq. Qanday júyrik, tapqır, improvizator shayır, juwabıy aytıs sheberi bolsa da, betpe-bet básekileskende haqıyqatlıqtan, shınlıqtan bet bura almaǵan. Mine, mısaldan kórinip turǵanıday, jigit qanshama juwabıy bolǵanı menen shınlıqtan qashıp qutıla almaǵan.

⁵ Қарақалпақ фольклоры (көп томлық). Т. 88-100. – Нөкіс: Илим, 2015. – Б.278.

REFERENCES

1. Пахратдинов Ө. Қарақалпақ әдебиятын оқытыу методикасы. – Нөкис: Билим, 2004. – 260 б.
2. Пахратдинов Ө., К.Алламбергенов, М.Бекбергенова. XX әсир қарақалпақ әдебияты тарийхы. (Сабақлық). – Нөкис: Қарақалпақстан, 2011. – 608 б.
3. Аллаамбергенов К., Оразымбетов Қ. Қарақалпақ әдебияты. XI класс ушын сабақлық. – Нөкис: Билим, 2018. – 256 б.
4. Алеуов У., Жумабеков А.К. Общественно-педагогическая мысль древних тюрок. Ташкент: Фан, 2007. – 40 с.
5. Алеуова Р.Ш., Төремуратова З.Т., Тлеуимбетова К.Д. Миллий хәм улыумаинсаныйлык кәдриятлар тийкарында балаларды әдеп-икрамлыкқа тәрбиялау. Методикалык қолланба. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2011. – 52 б.